

גנזי
חג הסוכות

ספרי רבותינו הראשונים
שהוצאתי לאור בס"ד מתוך כתבייד

- **ספר גימטריאות** לרבינו יהודה החסיד: ביאורים ורמזים על התורה לפי סדר הפרשיות, מוסר וחסידות, דרוש ואגדה, גימטריאות וראשי תיבות וענינים נוספים. ירושלים תשס"ה. שני כרכים, 56 + תתלה עמודים.
- **אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות** לרבינו יהודה החסיד: אמונות ודעות וסוד הייחוד בדרך לימוד מתופעות טבע. ירושלים תשס"ו, 39 + תקטז עמודים.
- **ספר קושיות** לאחד מן הראשונים באשכנז: טעמי מנהגים והלכות, ביאורי פסוקים, פירושי אגדה ומדרשים עלומים בדרך קושיא ותירוץ. ירושלים תשס"ז, 13 + שסז עמודים.
- **סודי חומש ושאר** מתלמידי רבינו יהודה החסיד: פירושים, גימטריאות ופרפראות על התורה, שיר השירים, איוב ורות. ירושלים תשס"ט, 5 + רכח עמודים.
- **תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא, ה'דוקח'**: שיר מחורז בהנהגת התשובה ודרכיה. ירושלים תשע"ד, 37 + רח עמודים.
- **דרשות לימי התשובה** מבית מדרשם של חסידי אשכנז. ירושלים תשע"ד, 11 + עד עמודים.
- **גנזי חג הסוכות**: אסופת גנזים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות. ירושלים תשע"ח, 12 + שע עמודים

גנזי חג הסוכות

אסופת גנזים מתורתם של ראשונים
בענייני חג הסוכות
היוצאים לאור לראשונה מכתבי־יד
עם מבואות, ביאורים והערות, עיונים ומפתחות

בעזר החונן לאדם דעת
על־ידי
יעקב ישראל
בן הרב שמואל דב
סטל

פה ירושלים תובב"א
בשנת תשעח לפ"ק

ספר זה אינו עתיד להיכנס למאגרים האלקטרוניים (כמו 'אוצר החכמה', 'אוצרות התורה') קודם מלאות עשר שנים להדפסתו.

התודה והברכה למנהלי הספריות ברחבי העולם על אישור השימוש בכתביהיד שבבעלותם, ולעובדי המכון לתצלומי כת"י עבריים שע"י הספרייה הלאומית בירושלים על מתן הרשות לשימוש בצילומי כתביהיד שברשותם ועל עזרתם.

בכל ענייני הספר ניתן לפנות אל:

יעקב ישראל סטל

רח' חיי אדם 28

ירושלים

טל: 052-7609441

דוא"ל: alfabita99@gmail.com

תשע"ח © 2018

כל הזכויות שמורות למהדיר

אין להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, או להפיץ ספר זה,

בשום צורה ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או אחר,

ללא אישור בכתב מהמהדיר

תוכן העניינים

פתח דבר

הוראות כלליות לדרך ההדרה

פרק ראשון: ענייני חג הסוכות מתוך פירוש פיוטים לאחד מקדמוני צרפת

מבוא ג-יא

א. פרשנות הפיוט האשכנזי-צרפתי ג

ב. הפירוש לפיוטי סוכות ומחברו ה

ג. דרך ההדרה י

מהדורה יב-לב

[א] קטעים מלוקטים יב

[ב] פירוש למערבית 'אימתך סודרת קלוסך' כה

פרק שני: טעם מצות לולב ואיגודו לרבי שלמה הצרפתי

מבוא לג-לה

מהדורה לו-מג

נספחים מד-מו

נספח א: שינויי נוסחאות ל'טעם מצות לולב' מד

נספח ב: נוסח כת"י המבורג מו

פרק שלישי: עיונים ופסקים בענייני חג הסוכות

[א] בגדרי 'בל תוסיף' מתוך פירוש על הלכות הרי"ף למסכת ראש השנה מאת אחד מחכמי

פרובאנס: מבוא מז-מח | מהדורה מט-נא

[ב] הלכות סוכה ולולב מ'קיצור ספר מרדכי' לרבי שמשון ב"ר שמואל איש ירושלים: מבוא נב-נד |

מהדורה נה-נו

[ג] ענייני חג הסוכות וארבעת המינים מקובץ ליקוטים הלכתי קדום: מבוא נז-נח | מהדורה נט-עא

פרק רביעי: פסקים בענייני חג הסוכות לרבי אברהם ב"ר משה ב"ר דוד ממונייטו

מבוא עג-עז

מהדורה עח-עז

א. נטילת לולב ביום טוב ראשון שחל בשבת עח

ב. שליחות במעשה המצוות פא

ג. טעם לברכת 'לישב בסוכה' בכל ימי החג פה

פרק חמישי: 'עמק סוכות': ביאור דרשני להלכות חג הסוכות על דרך המחשבה והמוסר

לאחד מחכמי פרובאנס הקדמונים

מבוא פז-צב

א. החיבור: תיאורו ועניינו פז

ב. המחבר: מקומו וזמנו פח

- ג. רשימת הספרים שהובאו בחיבורנו פט
 ד. דרך ההדרה צא
מהדורה צג-קנה
 א. שירי פתיחה צג
 ב. תבנית החיבור צז
 ג. טעם מצות סוכה צז
 ד. טעם הלולב קט
 ה. טעם ההדס קיב
 ו. טעם הערבה קיד
 ז. טעם האתרוג קיז
 ח. ההקפות שבכל יום קכב
 ט. ההקפות ביום השביעי של סוכות קכה
 י. התקיעות בראש השנה וביובל קכז
 יא. שם י'הוה כרומוז למועדי תשרי קלג
 יב. סך ההדסים ודרך נענוע הלולב קלח
 יג. טעם התמעטות פרי החג קמ
 יד. טעם ניסוך המים קמד
 טו. יום הגשם, הוא שמיני עצרת קמט
 טז. שמחת תורה קנב
 הערות נוסח קנה

פרק ששי: דרשת הלכות ארבעת המינים בדרך המוסר והתוכחה לחכם ספרדי קדמון

מבוא קנז-קסה

- א. תיאור החיבור ומבנהו קנז
 ב. המחבר, זמנו ומקומו קנט
 ג. יחסו לפילוסופיה קסב
 ד. דרך ההדרה קסה

מהדורה קסו-קצג

- א. הערות אתרוג, הנקרא "פרי עץ הדר" קסו
 ב. הערות לולב הנקרא "כפות תמרים" קעג
 ג. הערות הדס הנקרא "ענף עץ עבות" קנה
 ד. בהערות ערבה הנקראת "ערבי נחל" קפא
 ה. הערות בשיעור ד' מינים קפד
 ו. הערה בברכת הלולב קפז
 ז. הערה בנטילת ד' מינים ביחד קפז
 ח. הערה בנטילה מעומד קפח
 ט. הערה בנענוע הלולב וגם הדס קצ
 י. הערה בחיוב הנענוע ב"הודו ליי" תחלה וסוף, וב"אנא יי הושיעא נא" קצא
 יא. הערה באופן הנענוע קצב

יב. הערה בצורך אל הנענוע קצג

יג. הערה בהקפה קצד

הערות נוסח קצז

פרק שביעי: טעמי סוכה וארבעת המינים מ'ביאורים על דרך הנסתר' לרבי נתן ב"ר

אביגדור מחכמי איטליה הקדומים

מבוא קצט-רכא

א. תיאור החיבור קצט

ב. המחבר: מקומו וזמנו רב

ג. דרך ההדרה רח

נספח א: אמירת 'כתור יתנו לך' בימות החול למנהג איטליה רי

נספח ב: פתיחת 'קדושת העמידה' בחול ובשבת למנהג פרובאנס ריא

נספח ג: הפסוקים שנאמרו בהוצאת ספר תורה למנהג איטליה ריב

נספח ד: תפוצת הכינוי 'מורה צדק' לרמב"ם ריד

מהדורה רכב-רלז

ביאור טעם סוכה רכב

ביאור טעמי לולב ומיניו רלא

פרק שמיני: ארבעת המינים כנגד ארבעת היסודות לאחד מחכמי ספרד

מבוא רלט-רמא

מהדורה רמב-רסג

פרק תשיעי: טעמי מצוות לולב וסוכה

[א] טעם 'ארבעת מינין שבלולב' לחכם קדמון לא נודע: **מבוא** רסה-רסז | **מהדורה** רסח-רעא

[ב] טעמי מצוות לולב וסוכה מפירוש 'יורה דעה' על התורה לרבי אבש"י: **מבוא** רעב | **מהדורה**

רעג-רעז

[ג] טעם מצוות לולב מ'אבן ספיר' לרבי אלנתן ב"ר משה קלקיש: **מבוא** רעח | **מהדורה** רעט-רפב

פרק עשירי: 'את פניך נעימות אקדם': זולת הלכתי לחג הסוכות מרבי יוסף דגף

מבוא רפג-רשז

א. מכלול מונטיפיורי-קויפמן רפג

ב. הסידור וחטיבותיו רפז

1. החטיבה ההלכתית רפז

2. הפיוטים רצא

ג. ר' יוסף ב"ר עזריאל דגף רצו

ד. הזולת 'את פניך נעימות אקדם' בלב בר ותמים' שב

נספח: פייטנים שייחסו את עצמם על-שם מקום יישוב שה

מהדורה שח-שכא

רשימת המקורות וקיצוריהם שכג-שמא

מפתחות שמג-שע

עניינים: כללי שמג

ענייני חג הסוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה שנז

אישים שסו

ספרים שסז

פיוטים שסט

פתח דבר

אפתח פי בתהלה לאל עליון שגמר בעדי וזיכני להוציא לאור את 'גנזי חג הסוכות', מתורתם של רבותינו הראשונים בענייני חג הסוכות מתוך כתבייך שלא נדפסו מעולם.

מזה כמה שנים אני עסוק בבירור כמה ממנהגי חג הסוכות, ובמיוחד בתולדות מנהגי ריבוי הדסים או ערבות במצות נטילת לולב, בירור שהסתעף לכדי חיבור בפני עצמו. כדי להקיף ולמצות את המקורות ככל האפשר עיינתי רבות בכתבייך, ונוכחתי בקיומם של קטעים קצרים ורחבים – מהם חיבורים עצמאיים – מתורתם של רבותינו הראשונים בענייני חג הסוכות ומצוותיו, שלא נדפסו מעולם, ונתתי אל לבי לקבצם למקום אחד, אל 'גנזי חג הסוכות' העומד כאן על עשרת פרקים.

כל אחד מעשרת הפרקים נתייחד לחטיבה נפרדת (פרט לשני פרקים, השלישי והתשיעי, המחזיקים כמה קטעים נפרדים), וכל פרק מחולק ל**מבוא**, המסביר את מהות החיבור או הקטע הנדפס בהמשך, ו**מהדורה** של הטקסט עצמו, בתוספת מראי מקומות, הערות וביאורים. את הפרקים הצבתי בסדר כרונולוגי, ראשון ראשון קודם, עד כמה שהדבר היה אפשרי, שכן לא הצלחתי לתארך במדויק ובוודאות את כל החיבורים. בסופו של הכרך נוסף מפתח עניינים מפורט, כיאות לחיבור המחזיק עניינים שונים ומגוונים. "ויהי נעם אֱלֹהֵינוּ עֲלֵינוּ, וּמַעֲשֵׂה יָדֵינוּ כּוֹנֵנָה עֲלֵינוּ, וּמַעֲשֵׂה יָדֵינוּ כּוֹנֵנָהוּ".

אביע את רחשי תודתי לכל אלו שסייעו לגמרה של תורה: בראש וראשונה, כבוד אבי מורי הרה"ג רבי **שמואל דב** שליט"א ולהבחל"ח אמי מרת **פייגא חנה** ע"ה, שגדלוני וחנכוני במסירות על אדני התורה והיראה, ולא חסכו ממני מאומה. ברכות מעומקא דליבא לכבוד מורי חמי הרה"ח רבי **יהושע בינעט** שליט"א וחמותי תחי' לאוי"ט, על כל הטוב שהשפיעו עלי ברוחניות וגשמיות מהיום שזכיתי להכנס למשפחתם החשובה. בכמה מפרקי הספר נעזרתי בידיעותיהם של כמה תלמידי חכמים, ואת תודתי להם רשמתי בשלהי המבואות של אותם פרקים. בעבודתי על הספר נהנתי מתמיכתו של ר' **דוב פרידברג** מטורונטו. ישא ברכה מאת יי, ויצליח בכל אשר יפנה.

חיבור זה לא היה רואה אור עולם ללא עידודו ותמיכתו התמידית של ידידי ורעי הרב **שמעון ראזענבערג** שליט"א, ובמיוחד אלמלא עמלו ויגיעו להשיג את המימון הרב הנצרך להדפסתו, וכבר אמרו (בבא בתרא ט סע"א): "גדול המעשה יותר מן העושה". אשרי חלקו שניצח על מלאכת הקודש וזיכה את ישראל. ברכת ה' תלווה אותו עם נוות' ביתו וכל משפחתו, תהי משכורתו שלמה מאיתו, ויראה רוב נחת דקדושה מכל יוצאי חלציו ולברכה והצלחה גדולה בכל מעשה ידיו, כמו שנאמר (תהלים קיב ג): "הון ועושר בביתו, וצדקתו עומדת לעד" (עי' כתובות נ סע"א).

מסירותה העמוקה ותמיכתה האין-סופית של נוות' ביתי, מרת **הינדא לאה** תחי' לאוי"ט, נותנות אותי באהלי תורה מתוך שלווה נפש. יהי רצון, שזכות רבותינו הראשונים אשר מתורתם אנו מפרסמים, תעמוד לנו לגדל את בנינו ובנותינו היקרים בדרך התורה והיראה, מתוך שמחה בריאות והרחבת הדעת. כעתירת,

יעקב ישראל בן הרב שמואל דב **סטל**

אלול ה'תשעח

פה עיה"ק ירושלים תובב"א

מהדורה

[א] קטעים מלוקטים

[א] אוֹחֲזִי בְיָדָם אֶרְבַּעַּה מִיָּנִים / בָּאִים לְסִלְדָּךְ בְּעֶגֶב וּבְמִינִים

גְּמוּנִי פֹּז אוֹגְדִים וּמִזְמָנִים / דְּגִלְיָמוֹ כְּכֹכְבֵי שָׁחַק נְמָנִים.

(מערצית 'אוֹחֲזִי צִידָה אֶרְבַּעַּה מִיָּנִים' לר' יוסף טוֹב עֵלֶם, מחזור סוכות, עמ' 5).

גמוני פוז: בסוכה נאמר: בראשונה היו אוגדים לולביהם בגימוני זהב¹. והם הקשרים שאוגדים הדס וערבה עם לולב², דאלו אות'ם שאוגדים הלולב כלו עד ראשו³ -

תתמט: "בתשובות הגאונים מצאתי: העושה לולב, צריך לשום בו שבעים פאורות [=ענפים, והכוונה להבנת מביא התשובה] לערבות... וכן מנהג בישיבה [עד כאן מתשובות הגאונים]. וקושרין אותו [=את שבעים הערבות] שלש אגודות מן ערבה עצמה, שאין קושרין אותו אלא במינו, וכפות התמר [=הלולב] **צריך לאגד ולכפות יחד בכפות התמר עצמו**, ושיצא חוץ לערבה טפח...". כלומר, כל סוג נאגד במינו בנפרד: את שבעים הערבות (שנטלו למנהג אשכנז וצרפת, עי' סטל, מנהג עבות, פרקים יט-כ) אגדו בשלושה קשרים באמצעות ענפי ערבה, ואת הלולב אגדו בנפרד עם עלי הלולב, וכנראה לאחר מכן נעצו את הלולב (ואת ההדסים שנאגדו עמו) בתוך אגודת הערבות (על נעיצת הלולב וההדסים בתוך הערבות, עי' סטל, מנהג עבות, פרק כ סעיף ב). ראה גם ספר המנהג, הלכות אתרוג, עמ' שצ-שצא: "וזה שנהגו **לאוגדו סביבותיו, מן התיזמות עד עיקרו**, על שם שנאמר (ויקרא כג מ): 'כפות' - כפות, שלא יפרדו עליו. וביום הושענה רבה, שנשלם כל לקיחתו, מניחין אותו פרוד, להודיע, שנגמרה חובתו". המנהג גם היה מוכר היטב באשכנז, ראה ספר ראבי"ה, ב, סוכה סי' תרנט, עמ' רנב: "תניא רבי יהודה אומר משום רבי טרפון: 'כפות תמרים', שאם היה פרוד יכפתנו (סוכה לב ע"א). ושמעתי טעם: 'כפת', שחסר וי", דששה ימים קשור ודומה לכף אחד, וביום השביעי מתירין אותו". והובא במרדכי, סוכה, רמז תשמו, עמ' קכט. וראה ספר רוקח, הלכות סוכות, סי' ריט, עמ' קיט (מוגה על-פי דפוס ראשון; פאנו רסה): "...נפרדו עליו נשל

1. משנת סוכה, ג ח (=בבלי, סוכה לו ע"ב): "אמר רבי מאיר: מעשה באנשי ירושלים, שהיו אוגדין את לולביהן בגימוניות של זהב". וכנוסח פרשנו ש'בראשונה' היו אוגדים' לא מצאתי.

2. כלומר, אנשי ירושלים אגדו בגימוניות של זהב את כל שלושת המינים - הלולב, ההדסים והערבות, ולא את הלולב בלבד, ש"אוגדין את **לולביהן**" אינו הלולב בלבד אלא גם המינים האחרים הנאגדים עמו, כפי שחז"ל רגילים לכנות את אגד הלולב כולו בשם 'לולב'. ראה משנת מגילה, ב ה: "כל היום כשר... לנטילת לולב", והכוונה כמובן לכל ארבעת המינים. וראה גם בבלי, סוכה לא ע"א: "אין אוגדין את **הלולב** אלא במינו". ופירש רש"י: "האי 'לולב' היינו הושענא, כולוהו שלשה המינים יחד".

ואכן מסוגיית הבבלי משמע, שבאותן גימוניות אגדו את כל שלושת המינים. ואסביר: במשנת סוכה, ג ח, הביא רבי מאיר את מנהגם של אנשי ירושלים כדי להוכיח שאין הלכה כרבי יהודה ש"אין אוגדין את הלולב אלא במינו". טעמו של רבי יהודה הוא משום, ש"לולב צריך אגד, ואי מייתי מינא אחרינא הוה חמשה מיני" (בבלי, סוכה לו ע"ב). וכמובן, ש"לולב צריך אגד" ביאורו, שיש לאגוד יחדיו את כל המינים (חוץ מהאתרוג), כמוכח מבבלי, סוכה לג סע"א. ולפי שרבי מאיר מסתייע במנהג אנשי ירושלים כדי לשלול את דעת רבי יהודה, בהכרח שאנשי ירושלים אגדו בגימוניות את כל שלושת המינים ולא רק את הלולב.

3. מנהג זה מוכר מאשכנז צרפת ומקומות נוספים. ראה מחזור ויטרי, ג, הלכות סוכות, סי' עא, עמ'

לונדון, הספרייה הבריטית Add. 26968 (מתכ"י: F5633), דף 298ב.

אוסף להעיר, שהיו שנהגו (בספרד?) לאגוד את הלולב עצמו 'בוהב פז, במשי', כנראה כדוגמת גימוניות הזהב של אנשי ירושלים (עי' לעיל, הערה 1). כן כותב ר' אהרן הכהן מנרבונה: "ומצוה מן המובחר לאגוד לולב והדס וערבה, ולעשות שלשתן אגודה אחת. לא אגדן, כשר. ואמרינן: מאי מצוה? מצות 'זה אלי ואנוהו', התנאה לפניו במצות - לולב נאה, וסוכה נאה וציצית נאה. ונהגו לאגוד גוף הלולב - קודם שיאגדו עם ההדס והערבה - בוהב פז, במשי, אגד נאה ומשובח. ועומד באגדו עד יום ערבה, שמתירין ממנו אותו האגד קודם שיוצאים ממנו ידי חובתן, וזה להודיע, כי נגמרה מצותו מדרבנן, וזכר למקדש". כן בארחות חיים, הלכות לולב, כת"י ניויורק, בית המדרש לרבנים 666 Rab. (מתכ"י: F39338), דף 222ב. כתב־היד משקף את הנוסח הסופי של החיבור, שנכתב בהיות המחבר באי מיורקה הסמוך לספרד, ורק בו מופיע המשפט המודגש, בעוד שבמהדורה הנדפסת, המשקפת בדרך־כלל את נוסחתו הראשונה של החיבור, שנעשתה בספרד, מופיע העניין כולו (בשינויים לא משמעותיים) אבל ללא המשפט המודגש. ראה: ארחות חיים, א, הלכות לולב, דין ב, דף קי ע"ב. וכמובן שהמשפט הנזכר אינו מופיע בכתב־היד המתעדים את נוסח הראשוני של החיבור (כמו: כת"י ניויורק, בית המדרש לרבנים 667 Rab. [מתכ"י: F39339], דף 143ב; אוקספורד, ספריית הבודליאנה Opp. Add. fol. 54 [מתכ"י: F21430], דף 133ב), אך למרבית הפלא הוא גם חסר בכתב־יד אחר, המתעד, על דרך הרוב, את הנוסח הסופי של החיבור, הוא כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 12, דף 191א. על המהדורות העריכות השונות של ספר 'ארחות חיים' ולפירוט כתב־היד המשקפים אותן, ראה: הבלין, כלבו וארחות חיים, עמ' מו-סח; קליין, מבוא, עמ' כו-לד. ובנוגע למנהג בספרד, השווה למנהג הקבלי שהזכיר ר' דוד ב"ר יהודה החסיד (נכד הרמב"ן; נולד בין השנים ה'ל-

הלולב] - יאגדנו מלמעלה. מנהגו לכופתו ששה ימים, ובהושענא רבה מתירין איגודו למעלה, 'כפת' כתיב, ו' ימים כפות בכפת אחד"; מעשה רוקח, הלכות לולב, סי' קמט, עמ' לו: "לולב שנפרדו העלין כענפי האילן, אוגדו מלמעלה ביחד בעלה של לולב. אבל אם לא נפרדו - אין צריך לאוגדו יחד. ששה ימים צריך שיאגדנו, לכן 'כפת תמרים' חסר ו, לומר לך, ו' ימים כפות יהיה, שיאגדנו". והובאו הדברים בפסקי רבינו יוסף, סי' רעז, עמ' שעד-שעה, ונוספו שם דברים בחלקו השני של העניין, והם הנוגעים לענייננו: "אבל נהגו במלכות לותיר, לאגוד אותו יחד בעלין של לולב כל ששה ימים, אבל ביום הושענא רבה, מתירין אותו. ומביאין טעם לדבריהם: 'כפת תמרים', חסר ו, לא ז' ימים, 'כפת' יהיה, שיאגדנו". ראה גם פירוש הרוקח לתורה, ב, פרשת אמור, עמ' רפח: "'כפת', חסר ו, מנהגינו: ו' ימים קושרו בעלה הלולב יחד - ו' [ימים] כפות, ככף אחד, ובהושענא רבה מתירו. אבל על־פי הלכה, אם היה פרוד יכפתנו (עי' סוכה לב ע"א), הא לאו הכי - אין צריך לכפותו". ובסידור מנהג אשכנז מהמאה הארבע עשרה, כת"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 739 (מתכ"י: F47875), דף 139א: "והתיומת [=הלולב] תהא נאגדת מלמעלה למטה, ואגודים יחד ההדס והתיומת, ותוחבין אותו בתוך ערבי לולב [=הערבות]". לכינויי החריגים: 'תיומת' ללולב כולו, ו'ערבי לולב' לערבות, ראה: סטל, מנהג עבות, פרק כ סעיף ב. בתקופה מאוחרת יותר היו מחכמי אשכנז שצמצמו את המנהג, ואגדו את הלולב לכל אורכו חוץ מהטפח העליון שלו. כן נהג מהרי"ל (עי' להלן, הערה 6), אך אחרים המשיכו עם המנהג המקורי, כתיאורו של ר' יוסף יוזפא, שמשה של קהילת וורמייזא בשנים ה'תח-תלח (1648-1678): "מייפה הלולב באגודתו כמה שיכול, ויקשור אותה עם עלי הלולב עצמו" (מנהגים דק"ק וורמייזא, א, סי' קסו-קסז, עמ' ר-רא), ומתקשר דבריו נראה שכוונתו לאגידת הלולב עצמו. המנהג המקורי גם תואר יפה באיור המופיע במחזור כמנהג בני רומא, שהועתק באיטליה בשנת ה'קמג (1383), ראה: כת"י

לא⁴ יפה כונו⁵. חדא, דלאו נענוע קא עבדי⁶. ועוד, דברייתא שלימה: נפרצו עליו, נפרדו עליו, כמין הוצא דכניא היא בידם⁷, ואילו היו יכולין לאוגדו, מה לי נפרצו בידם מה לי שלם, כיון דאגוד הוא⁸. אין נראה⁹, אלא ודאי באגד הדס וערבה קאמר. ומזמנים למצוה, להכינו¹⁰ מערב יום טוב¹¹. אבל אם לא הכינו, ששכח או נודמן לו יפה ממנו¹², אוגדו ביום טוב עצמו, אבל לא יעשה קשר שלקיימא¹³. (דפ"ס 1177-1178א)

הימים היתה פתוחה למעלה רק טפח. ה'פולמא' הוא הלולב עצמו (ראה שם, סי' א, עמ' שצא: "נקיטו האי כללא בידכם: כל היכא דקאמר גמרא 'לולב', רצונו לומר: כפות תמרים, שקורין 'פולמא'..."), ו'אגד של הפולמא' הוא האגידה שסביב הלולב עצמו, הנידון כאן, ובהושענא רבה נהג מהרי"ל להתיר עד חציה את האגידה שסביב הלולב עצמו, בעוד שבשאר ימות החג היה הלולב אגוד כולו חוץ מהטפח העליון שלו, וכנראה מפני שלא לבטל מצות 'נענוע', היינו כסכוס וטירוף עלי הלולב. וכן הבין ר' אליהו שפירא, אליה רבה, סי' תרנא סעיף ו.

7. כנראה כוונתו למשנת סוכה, ג א (=בבלי, סוכה כט ע"ב): "לולב... נקטם ראשו, נפרצו עליו - פסול; נפרדו עליו - כשר. רבי יהודה אומר: יאגדנו מלמעלה". ובבבלי, סוכה לב ע"א: "אמר רב פפא: נפרצו - דעביד כי חופיא, נפרדו - דאיפרוד אפרודי". וכגירסת פרשנו: "כמין הוצא דכניא היא בידם" לא מצאתי בכל עדי הנוסח שנרשמו ב'מאגר עדי הנוסח'. ואולי כוונתו לנאמר בבבלי שם: "ואמר רבא: האי לולבא דסליק בחד הוצא - בעל מום הוא, ופסול". ולדעתו אין הבדל אם כך הלולב מתחילת ברייתו, או שנעשה כך עלידי אגידה, שגם אז נחשבים כל העלים לעלה אחד. ואם אכן זו כוונת הדברים, נראה שהמשך דבריו ("ואילו היו יכולין לאוגדו...") חוזר ל"נפרצו עליו, נפרדו עליו", וכנראה נסתרס סדר המשפטים.

8. מכך ראייה, שלא ניתן לאגוד את הלולב עצמו מעיקרו ועד ראשו.

9. כלומר: אין נראה לנהוג כך ולאגוד גם את הלולב בפני עצמו. ושמא כוונתו: אין נראה לומר שב'גימוניות של זהב' אגדו את הלולב בעצמו.

10. להכין את האגד שדיבר עליו קודם לכן.

1250-1270): "לכך צריך לאגוד הלולב, שהוא 'תפארת', למעלה, בכ"ע [=ב'כתר עליון'], כדי שיתאחד ויתאגד עם ספירות העליונות, כדי שיעשה הכל אגודה... לכן קבלה הוא ביד מקצת החסידים, שהן אוגדין ראש הלולב למעלה, לרמוז לכ"ע [=ל'כתר עליון'], שהוא נאגד ונקשר בקשר עילת העילות, שאין שם לא פירוד ולא קיצוץ, אלא הכל שלם בתכלית השלימות, כדי שיהא דומה הכל לדוגמא עליונה. לכך אשריו ואשרי חלקו מי שהוא נזהר בכל אלו האזהרות, ויכון לבו ורצונו לכוונת העליונים" (מראות הצובאות, עמ' צז-צח; החיבור נכתב במרוקן, בתחילת המאה הארבע-עשרה, אך המחבר עצמו היה בן ספרד). ולמנהג זה נראה, לכאורה, שלא אגדו את כל הלולב עצמו אלא רק את ראשו. אמנם מאידך השווה דברי ר' יצחק אבן-גיא: "תניא, ר' יהודה אומר משום ר' טרפון: 'כפות תמרים', 'כפת' כתיב, פירוש, מכאן שצריך שיאגדנו כל וי"ו ימים, ובהושענא מתירין אותו. ואעפ"כ מנהג ישראל שמבקשין לולב כפות ועומד מאליו, שלא נפרדו עליו, ועוזבין את שנפרדו עליו" (שערי שמחה, א, הלכות לולב, עמ' קב). ולפום רהיטא נראה, שבזמנו נהגו לאגוד את הלולב עצמו רק אם היו הוציו פרושים, ולא ב'לולב כפות ועומד מאליו'.
4. בכתב-היד: 'לה'. ותיקנתי.

5. לא מצאתי חכם נוסף שהתנגד למנהג זה, הגם שכמובן, לא בהכרח שכולם נהגו בו.

6. כלומר: אם הלולב אגוד עד ראשו לא אפשרי לטורפו ולכסכסו, שהוא הנענוע המהודר. ראה: ירושלמי, סוכה ג ח, דף נג ע"ד; בית יוסף, או"ח, סי' תרנא סעיפים ט(ב), יא(א). והשווה מנהגי מהרי"ל, סדר תפלות חג הסוכות, סי' ה, עמ' שפב: "בהושענא רבה] היה מתקן אליו לולב חדש, והיה מתיר אגד של הפולמא [=הלולב] עד חציה, ובשאר

פרק תשיעי

טעמי מצוות לולב וסוכה

הערה כללית לענייניו של הפרק

בפרק זה מובאות שלוש חטיבות קצרות מתורתן של ראשונים בטעמי מצוות לולב וסוכה, שמפאת קוטנן העדפתי שלא לייחד לכל אחת מהן פרק עצמאי. חטיבות אלו ניתנות כאן כסדרן הכרונולוגי המשווער, ולפני כל אחת מהן הוקדם מבוא נפרד.

[א] טעם 'ארבעת מינין שבלולב' לחכם קדמון לא נודע

מבוא

"כמה חכמים השתדלו לתת טעם לארבעת מינין שבלולב", כותב החכם הלא־נודע שדבריו הקצרים נדפסים כאן לראשונה בשלמותם. ואכן, פשטנים, רמזנים, דרשנים ובעלי סוד לא מעטים טרחו בנתינת טעם למצוות נטילת לולב, לא ראי זה כראי זה ושבעים פנים לתורה.

החכם המדובר אינו מרוצה מטעמי המצוה שהציעו הרמב"ם ור' יצחק אבן־גיא, "ואינם מספיקים בעיני" הוא כותב, ולפיכך הוא מציע את טעמו שלו, שנראה בעיניו כה נכון ואמיתי עד שנתקבל בדעתו שהטעם נתגלה אליו ממקור שמימי - "כמעט שאני אומר שהוא חצי נבואה". טעמו של הכותב קצר למדי, ולאחריו הוא מביא את ביאורו של ר' ששת ב"ר יצחק סרקוסטי למאמר חז"ל: "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד" (סוכה מה ע"ב), הנוגע לטעם שכתב.

זהותו של כותב הדברים שלפנינו לא נודעה, אך מסתבר שהוא מבני ספרד, שכן הוא ניזון ומביא מתורתם של חכמי ספרד בלבד. גם בנוגע לזמנו אין לדעת דבר ברור, פרט לכך שהוא פעל, לכל המוקדם, במאה השלוש־עשרה, שכן כאמור, החכם המאוחר ביותר הנזכר בדבריו הוא הרמב"ם, שנפטר בשנת ד'תתקס"ה (1205), ואף מופעו הכתוב הראשון של הטעם הוא בהקשר לספרו של הרמב"ם, כפי שיתואר מיד.

הטעם מופיע בהעתקה קדומה לספרו של הרמב"ם, 'מורה הנבוכים', כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 7586B (מתכ"י: F4832), דף 143א-ב, בין החלקים השני והשלישי של הספר. והטעם מצוי בשני עדי נוסח נוספים: (א) כת"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 171 ebr. (מתכ"י: F8630), דף 161א, בכתובה ביוזניט־ספרדית משנת ה'רנ"ג (1493)¹; (ב) שלושה פירושים מקבילים ל'ספר כוזרי'

1 למתואר בקטלוג מתכ"י, מס' מערכת 68056, ובהשוואה חלקית לכתב־היד, מדובר בקובץ שהועתק בקנדיא (בירת האי כרתים) המחזיק עשרות רבות של חיבורים קטנים וקטעי חיבורים במגוון תחומים רחב: תלמוד ומדרשים, הלכה, דרוש ואגדה, כללי התלמוד, פרשנות המקרא, שירה ופיוט, פילוסופיה וקבלה, ספרות יפה וחיבורי פולמוס. והעניין שלפנינו מופיע אחרי חטיבת הלכות קצרה (דפים 154-160), ולפני ספר 'מראות אלהים' לר' חנוך ב"ר שלמה אל־קונסטנטיני (דפים 161-182א), והוא עומד כדבר עצמאי ונפרד.

שנכתבו בשנים ה'קפב-קפד (1422-1424)². אך נראה שנוסח כת"י לונדון הוא המקורי על פני שני עדי הנוסח האחרים, גם מפני קדמותו (שהוא בכתובה ספרדית מהמאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה) וגם מפני שסגנון הרצאתו והקשרו הספרותי נראה אמין יותר משני האחרים. ואסביר: בכת"י לונדון מופיע הטעם, כאמור, בין החלקים השני והשלישי של ספר 'מורה הנבוכים', וזאת לפי

אגב אעיר בנוגע לחטיבה ההלכתית הנזכרת, שמרביתה היא בענייני אישות, נדה ומקוה, ורק הלכה אחת הנוגעת לחג הסוכות מופיעה בה:

אתרוג של מצוה מותר להריחו, משום דלא איתקצאי [כי] אם מאכילה, כיון דעיקרו לאכילה. ומיהו המיריח בו צריך לברך: בא"י אמ"ה הנותן ריח טוב בפירות, כדאית'א בברכות. וע"כ טוב למנוע, שלא להריח בו בשעת נטילה, דרוב פעמים אינו זכור מברכה זו, ואסור ליהנות בלא ברכות. ואות'ם המריחים כשמברכים על הנטילה, מנהג שטות הוא (דף 156א).

וכל העניין, מילה במילה, מהגהות רבינו פרץ על סמ"ק, מצוה קצג, הגהה יא.

2 שלושה חכמים פרובנסאלים, ממפנה המאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה, כתבו פירוש רחב ועוקב על 'ספר כוזרי': ר' שלמה ב"ר יהודה מלונל, ר' נתנאל כספי ור' יעקב פריצול, כולם תלמידי ר' שלמה ב"ר מנחם (פראט מימון). ר' שלמה ב"ר יהודה מלונל ור' נתנאל כספי כתבו את פירושיהם באותה שנה, בשנת ה'קפד (1424), ור' יעקב פריצול כתב את פירושו שנתיים לפניהם, בשנת ה'קפב (1422), ומכולם רק פירושו של ר' שלמה ב"ר יהודה מלונל יצא לאור בשלמותו, ואילו שני האחרים מצויים עדיין בכתב-יד. פירושו של ר' נתנאל כספי מצוי בעשר העתקות שלמות, והטובה מכולן, שהיא כנראה אוטוגרף, היא כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 677 (מתכ"י: F11555), ופירושו של ר' יעקב פריצול מצוי בשלוש העתקות, ואני השתמשתי בכת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 2287 (מתכ"י: F28540), בכתובה ספרדית מהמאה השש-עשרה.

אמנם שלושה פירושים אלו הם כמעט מקבילים (סינופטיים), ויש בזה מה שיש בזה, למעט שינויים לא גדולים, וגם טעם מצוה לולל המדובר מופיע בכל שלושת הפירושים. בתחילה הם הביאו את טעמו של הרמב"ם למצוה (עי' להלן במהדורה, הערה 1), ולאחר מכן את הטעם שלפנינו, ובפתיחת העניין יש ביניהם שינויי סגנון משמעותיים:

ר' שלמה ב"ר יהודה מלונל, חשק שלמה, עמ' 238	ר' נתנאל כספי, כת"י פריס 677, דף 272	ר' יעקב פריצול, כת"י ניו-יורק 2287, דף 54א
ואמנם אני המבאר מצאתי אל כתובו טעם אחר זולת מה שהביא עלי הר"מ, וזה תורף הלשון: כמה חכמים השתדלו לתת טעם לארבע מינים שבלולב, מפני מה בחרם הקב"ה. והר"ם ז"ל כתב מה שכתב החכם ר' יצחק אבן גאית הביא עליהם טעמים מדברי רבותינו ז"ל, ואינם מספיקים. וכמדומה לי, כי ארבעתם הם לחביבותם של ישראל לפני המקום.	וגם אמנה בקשתי אני ומצאתי טעם זה וכוונתו, וז"ל: כמה חכמים השתדלו לתת טעם לארבעת מינים שבלולב, מפני מה בחרם הקב"ה. והר"ם ז"ל כתב מה שכתב החכם ר' יצחק אבן גאית הביא עליהם טעמים מדברי רבותינו ז"ל, ואינם מספיקים. וכמדומה לי, כי ארבעתם הם לחביבותם של ישראל לפני המקום.	האמנם אני המבאר מצאתי טעם אחר ללולב, כתוב בזה הלשון: כמה חכמים השתדלו לתת טעם לד' מינים שבלולב, מפני מה בחרם הב"ה. והר"ם כתב מה שמצא לגאון ר' יצחק בן גיאת, והביא עליהם טעמים מדברי ז"ל, ואינם מספיקין. וכמדומה לי, שארבעתן לחביבותן של ישראל לפני המקום.

ואת המשך הדברים, הטעם גופו, הם מביאים בלא הבדלים משמעותיים ביניהם (פרט לאחד מהם ששילב באמצעו תוספת; עי' להלן במהדורה, הערה 5). לכל עניינם של שלושה פירושים אלו ומחבריהם, ראה: חשק שלמה, מבוא, עמ' 7 ואילך.

שהרמב"ם כתב את טעמו למצות לולב בחלק השלישי של ספרו³, ומעתיק כתב־היד בא להביע את דעתו על הטעם שהקורא עתיד לקרוא בחלק הבא של הספר ולהציע כנגדו טעם אחר, והוא כותב כך: "כמה חכמים השתדלו לתת טעם לארבעת מינין שבלולב, מפני מה בחר הקב"ה בהם. והרב ר' משה ז"ל, כתב בזה החלק מה שכתב, גם כן החכם ר' יצחק גאית ז"ל הביא עליהם מדברי רבו'תינו ז"ל, ואינם מספיקים בעיני, ואני כותב מה שהראו לי מן השמים..."⁴, וכאן הוא כותב את טעמו. אבל בכת"י וטיקן נכתב כן: "כמה חכמים השתדלו לתת טעם לארבעת מינין שבלולב, מפני מה בחר השם בהם ולא בשאר מינים. והרב רבינו משה ז"ל כתב מה שכתב, גם כן החכם רבינו יצחק גאית ז"ל, וסמכו בדברי רז"ל, ואלו הן דברי חכם אחד, וזה לשונו: אני כותב מה שהראו לי מן השמים..."⁵. העובדה שכת"י לונדון מחזיק את ביקורת הכותב על טעמי קודמיו ("ואינם מספיקים בעיני") ונאמרו בו הדברים בגוף ראשון, לעומת כת"י וטיקן המשמיט את הלשון הביקורתית האישית ומוסיף משפט קישור בגוף שלישי ("ואלו הן דברי חכם אחד")⁶, מאששת את הסברה שכת"י לונדון שימר את הנוסח המקורי. בנוסף לכך, הופעתו התלושה של הטעם בכת"י וטיקן מול הקשרו הספרותי בכת"י לונדון, מחזקת את מקוריותו של כת"י לונדון.

ועל היחס בין כת"י לונדון למובא בפירושים המקבילים ל'ספר כוזרי', אין צורך להכביר מלים. די לנו שבאותם פירושים הובא הטעם במקוטע (בלא דברי הנשיא ר' ששת שבסופו)⁵ כמובאה ממקור חיצוני⁶, ובהשמטת סגנונו המקורי של המחבר⁷, כדי לדונום כעד נוסח משני ופחות מכך, אם כי ששניים מאותם פירושים שימרו חלק מהביקורת המקורית שנשמטה בכת"י וטיקן⁸.

להלן מוגשת מהדורה של העניין מתוך כת"י לונדון, תוך ציון שינויי נוסחאות מכת"י וטיקן [=1]. לא התייחסתי, למעט פעם אחת, לנוסח העניין המופיע בשלושת הפירושים ל'ספר כוזרי', מכיון שכאמור הם מסרו את העניין בעיבוד משמעותי⁹.

תודתי להרב עדיאל ברויאר שהפנני לכת"י לונדון ולאחד מפירושי 'ספר כוזרי' הנזכרים.

3 עי' להלן במהדורה, הערה 1.

4 על תופעת העיבוד והחלפת לשון הטקסט מגוף ראשון לגוף שלישי, ראה: ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי: פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשעג), עמ' 431-457. דבריו מתייחסים לתופעה במרחב האשכנזי, וכאן אנו נוכחים לדעת שהיא היתה קיימת - בהיקף מצומצם יותר, כמובן - גם במקומות אחרים.

5 להלן במהדורה, ליד הערה 12 ואילך.

6 ראה לעיל, הערה 2.

7 שבכולם נשמט המשפט: "ואני כותב מה שהראו לי מן השמים..." עי' לעיל, הערה 2.

8 כוונתי להכרות הכותב "ואינם מספיקים" בנוגע לטעמי קודמיו, שנשתמרה במובאה שבפירושי ר' נתנאל כספי ור' יעקב פריצול; עי' לעיל, הערה 2.

9 דרך ההדרה: קיצורים וראשי תיבות שפיענוחם ודאי הושלמו ונפתחו ללא כל ציון, ואם הפיענוח אינו ודאי, הטלתי גרש המציין את הכתיב המקורי. את הכתיב 'הב"ה' שבנוסח היסוד שיניתי לכתיב 'הקב"ה' המקובל יותר כיום.

מהדורה

כמה חכמים השתדלו לתת טעם לארבעת מינין שבלולב, מפני מה בחר הקב"ה בהם. והרב ר' משה ז"ל, כתב בזה החלק מה שכתב¹, גם כן החכם ר' יצחק גאית ז"ל הביא עליהם מדברי רבו'תינו ז"ל², ואינם מספיקים בעיני. ואני כותב מה שהראו לי מן השמים, וכמעט שאני אומר שהוא חצי נבואה³, ואומר: כי ארבעתם הם לחביבותן של ישראל לפני המקום: הראשון הוא "פרי עץ הדר" (ויקרא כג מ), ופירשו בו רבו'תינו ז"ל (סוכה לא ע"ג): פרי הדר באילנו משנה לשנה. וזה חביבות גדולה שהראה להם הקב"ה לישראל, לומר להם, הביאו לפני פרי עץ הדר, שאינו משיר פירותיו משנה לשנה, רמז לכם, שאיני משיר אתכם ולא מחליף מזמן לזמן⁴.

והשני "כפות תמרים" (ויקרא כט), שאין לו לתמר אלא לב אחד. והוא רמז לישראל, שאין להם אלא לב אחד כנגד אביהם שבשמים⁵.

מליצה אלא באמת סבר שפרשנותו זאת נובעת ממקור עליון ואלוקי, מעין 'חצי נבואה'.

4. ראה גיטין נו ע"ב: "כבר נשבענו להקב"ה שאין אנו מעבירין אותו באל אחר, ואף הוא נשבע לנו שאין מעביר אותו באומה אחרת". והשווה גם: ברכות לב ע"ב. וכנראה יש כאן התייחסות פולמוסית נגד הטענה הנוצרית על דחיית ישראל, טענה שחכמי ישראל התמודדו עמה דורות הרבה. ראה, לדוגמא בעלמא: ספר נצחון ישן, מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשלח, מבוא, עמ' 13-14; גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 277 ואילך.

5. השווה סוכה מה ע"ב: "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים". וראה ספר המנהיג, הלכות לולב, עמ' שפ: "וראיתי באגדה... מה לולב אין לו אלא לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהן שבשמים". אך מאמר בניסוח כזה אינו לפנינו בחז"ל, וכנראה הוא עיבוד מאוחר. ראה על כך: סטל, מנהג עבודת, בנספחים; ומעט על כך, לעיל, פרק ששי, מהדורה, תחילת סי' [ב], הערה 92. אחרי תיבות "כנגד אביהם שבשמים" מופיעה בפירוש ר' יעקב פריצול, כת"י ניויורק 2287, דף 354, התוספת הבאה: "והוא הנקרא לולב, ומדעתינו

1. כוונתו לחלק השלישי מספרו 'מורה הנבוכים' (סוף פרק מג), שקודם לו נכתב העניין הנוכחי; עי' לעיל במבוא.

2. ראה: שערי שמחה, א, הלכות לולב, עמ' צד-צה. טעמיו של ר' יצחק אבן-גיאית מבוססים על דברי חז"ל בירושלמי, תענית א א, דף סג ע"ג; בבלי, תענית ב ע"א; מנחות כז ע"א; ויק"ר, ל יב, עמ' תשט-תשי.

3. הביטוי 'מה שהראו לי מן השמים' וכיוצא בו מצוי הרבה בתשובות הגאונים והראשונים, וגם אצל האחרונים. בדרך כלל אין משמעותו לרוח הקודש ממש אלא למליצה בעלמא, אם כי שיש אומרים, שאישים מסויימים, ובמיוחד אלו שהיתה להם זיקה לתורת הסוד, התכוונו לכך מילולית. ראה על כך: מ' וייס (ואחרים), מבוא לתורה שבעל פה, ג, תל-אביב תשנז, עמ' 45-46; קדוש, הפסיקה הקבלית, עמ' 9-12 הערה 2; הרב ש"ז הבלין, 'מבוא כללי: מאמר ד', בתוך: שאלות ותשובות הרשב"א, ח"א, ירושלים תשס, עמ' פח הערה 14; מ' גולדשטיין, הסתייעות בגורמים מן השמים בהכרעת הלכה, ע"ד, רמת-גן תשסה, עמ' 238-241. אמנם נראה, שבמקרה שלפנינו, המסמך לביטוי את 'שאני אומר שהוא חצי נבואה', לא נקט הכותב סתם

והשלישי, הוא "ענף עץ עבות" (ס), רמז לישראל, שהם ענף⁶ אברהם יצחק ויעקב, שהיו עבות, שאין עבות פחות משלשה⁷.

והרביעי, הוא "ערבי נחל" (ס), והוא כעין ברכה, כלומר, שתהיו כעץ שתול על⁸ מים⁹. וזהו הכלל¹⁰: הרי אני לכם כאילן שאינו משיר פירותיו, מפני שאתם לפני כתמר שאין לו אלא לב אחד, ועוד, שאתם בני אברהם יצחק ויעקב שהיו עבות, והריני מבטיח אתכם שתהיו כעץ שתול¹¹ על מים, כמו ערבי נחל.

והנשיא הגדול¹², החכם ר'¹³ ששת ב"ר יצחק ז"ל סרקוסטי¹⁴, פירש: מה תמר זה אין לו אלא לב אחד¹⁵, כי התמרה יש לה גרעינה בתוכו¹⁶, ואין בתוך הגרעינה אחרת¹⁷, מה שאין

ה'עבות' של כל ענף, ולדימוי זה לא מצאתי מקבילה.

8. עלן ו: על פלגי.

9. הלשון על-פי תהלים א ג: "וְהָיָה כְּעֵץ שְׁתוּל עַל פְּלָגֵי מַיִם".

10. =הביאור הכללי, המאחד את כל הפרטים הנזכרים.

11. כעץ שתול ו: כעץ.

12. דברי 'הנשיא הגדול' דלהלן נשמטו לגמרי משלושת הפירושים המקבילים ל'ספר כוזרי'; עי' לעיל במבוא, ליד הערה 5.

13. ר' ו: מ'.

14. הוא ר' ששת ב"ר יצחק בנבנשתי, מ'נשיאי' היהודים, שפעל במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה (בשנים ד'תתצא-תתקסט, 1131-1209) בעיר סרגוסה שבספרד, ומכאן נובע כינויו 'סרקוסטי'. ראה: האנציקלופדיה העברית, כרך ט, ערך 'בנבנשתי', ששת בן יצחק בן יוסף (כותב הערך צ' אבנרי); י' דישון, ספר שעשועים ליוסף בן מאיר אבן זבארה, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11-12; מסעי יהודה: חמישה פרקי מסע מחזורים לאלחריזי, מהדורת י' יהלום וי' בלאו, ירושלים תשס"ג, מבוא, עמ' 38-39.

15. עי' לעיל, ליד הערה 5 ובה.

16. אולי כתוב: 'בתיכו' (כי לפעמים הוא"ו נראה בכתב-היד כיו"ד), אך אין ספק שצ"ל: 'בתוכו'.

17. הגרעינה אחרת ו: הגרעינה גרעינה אחרת.

להוסיפו על זה הטעם, כי הוא נכבד משאר המינין, ולכן מברכין בו לבד. והטעם בזה, לפי שהוא גבוה מכלם, ר'צוני לומר, כמין הצמח הוא גבוה לעלות קרוב למדרגת האדם, והוא כח הדמיוני, לפי שאינו מוליד פירות אם לא יהיה שמה אילן זכר ואילן נקבה, וזה מורגש לעין, גם בספרי הטבע הרגישוהו, ובעבור הסתכלותו יותר במינו מזולתו, ראוי לברך עליו. וגם אמנה כי דומה בחיותו למדרגת האדם, כי שאר הצמחים חיותם בשרשם, וזה חיותו בראשו העליון, ולכן ימות בחתוך אמירו העליון". הוספה זו באמצע הטעם אינה בשני הפירושים המקבילים בפירושו של ר' שלמה ב"ר יהודה מלוניל מופיעה התוספת לאחר הטעם (חשק שלמה, עמ' 238), ובפירושו של ר' נתנאל כספי, אין היא כלל (כת"י פריס 677, דף 272). על שלושה פירושים אלו, עי' לעיל במבוא.

6. ענף ו: ענפי.

7. ראה סוכה לב ע"ב: "היכי דמי עבות? אמר רב יהודה: והוא דקיימי תלתא תלתא טרפי בקינא". ונראה שהכתוב דורש 'עבות' בחילוף עי"ן לאל"ף - 'אבות', הם שלושת האבות, אברהם יצחק ויעקב. הרעיון ששלושת ענפי ההדס החיוביים (עי' משנת סוכה, ג ד) הם כנגד שלושת האבות, ידוע ומוכר כבר מהפייטנות הקדומה, הגם שאינו נזכר בדברי חז"ל (ראה על כך: סטל, מנהג עבות, בנספחים), אך נראה שהכתוב שלפנינו לא אחז בדימוי זה אלא הוא מדמה את שלושת האבות לשלושת העלים המרכיבים את

כן בשאר פירות שיש בתוכן גרעינה, כי בתוך גרעינתן יש גרעינה אחרת¹⁸, והם שני לבבות, כי הגרעינה הוא בתוך הפרי כמו הלב בתוך הגוף¹⁹.

בהמשך התגלגל ביאורו של ר' ששת הנשיא ושולב בפירוש רש"י שב'עין יעקב', על מאמר התלמוד: "תמרים הניעו ראש על צדיק כתמר" (מועד קטן כה ע"ב), שם נכתב בפירוש רש"י: "הניעו ראש עלי צדיק כתמר, שלא היה לו אלא לב אחד ואין לפניו מן העצם הפנימי כלום, כמו שיש בעצם של שאר הפירות" (עין יעקב, ח"א, מועד קטן, שאלוניקי רעו, דף קע ע"ג). הכותב מכנה את הגרעין בשם 'העצם הפנימי', ומסביר, שהתמר יש לו 'לב אחד' כי אין מאומה בתוך 'העצם הפנימי', שאין בו גרעין נוסף, ממש כביאורו של ר' ששת הנשיא. ואכן כבר העיר י' פוקס שפירוש זה אינו תואם לפירושו של רש"י בשני מקומות אחרים (שאביאם להלן בסמוך), ומשום כך הוא מצדד שזו מהוספת ר' יעקב אבן-חביב, עורך 'עין יעקב' (ראה: י' פוקס, פירוש רש"י למסכת מועד קטן: ביוריים בזיהויו, בדרכי מסירתו ובעיצובו, ע"ד, רמת-גן תשסז, עמ' 203-204. אמנם נראה שהוא לא הבין לאשורו את הפירוש, ולפיכך כתב, שם, עמ' 203: "תהא משמעות הפירוש הזה אשר תהיה..."). ועתה הרווחנו ומצאנו את שורשו של הפירוש!

גם הריטב"א הבין ש'תמר' ביאורו פרי התמר ולא עץ התמר, אלא שהוא פירש את העניין באופן שונה מר' ששת הנשיא וסייעתו, וזה לשונו: "מה תמר אין לו אלא לב אחד, שאין לו קליפה, אלא תוכו כבד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים" (חידושי הריטב"א, סוכה מה ע"ב, עמ' תיח). כלומר: בשונה מפירות אחרים – כמו שקדים ואגוזים – הנתונים בקליפה שאי אפשר לאוכלה, הרי שפרי התמר אינו מוקף בקליפה שאינה-אכילה, ומשום כך הוא מוגדר 'תוכו כבד'. אך הפירוש מוקשה, שכן התמר אינו יחידאי בפרט זה, שקיימים פירות רבים בעלי קליפה דקה הניתנת לאכילה, וכבר נמנו ב'אלפא ביתא דבן סירא' עשרה מיני פירות כאלו: "שלושים מיני אילנות יש שם: עשרה מהן נאכלין בכל שנה, ועשרה מהן נאכלין מה שבפנים ומשליכין מה שבחוץ,

18. כי בתוך גרעינתן יש גרעינה אחרת] ו: שבתוך גרעינתן גרעינה אחרת.

19. פירוש מחודש זה מסב את "תמר זה אין לו אלא לב אחד" מעץ התמר – כהבנה המקובלת (המבוססת על פירוש רש"י) – לפרי התמר ('התמרה'). ולפירוש זה, ה'לב' הוא הגרעין, ולתמר יש 'לב אחד', לפי שבפרי התמר יש גרעין אחד בלבד, כי הגרעין שלו אינו מכיל בתוכו גרעין נוסף, בשונה משאר פירות שגרעינים מכיל גרעין פנימי אחר, כניכר במיוחד בגרעיני אפרסק או משמש. ביאורנו זה, המסביר ש'לב' התמר הוא גרעין הפרי, הובא בסתם ובקיצור נמרץ, בארחות חיים, א, הלכות לולב, דין א, דף קיג ע"ב: "ולמה בלולב? לומר לך, לולב אין לו אלא לב אחד – פירוש: גרעין התמרה – אף ישראל, אין להם אלא לב אחד לאביהם שבשמים". הכותב נקט סגנון תמציתי מאוד עד שקשה להבין את הסברו. אך בעריכתו המאוחרת של החיבור, שערך המחבר בשלהי ימיו, הורחב ההסבר: "מה לולב אין לו אלא לב אחד, פר"ש ז"ל: אין לו לב אלא באמצע העץ הזקוף ועולה, לא בחריותיו ולא במכבדותיו. ויש מפרשים: גרעין התמרה, שאין לה לב, כי כולה לב בלא קליפה" (ארחות חיים, הלכות לולב, כת"י ניויורק, בית המדרש לרבנים Rab. 666 [מתכ"י: F39338], דף 222ב. על המהדורות העריכות השונות של ספר 'ארחות חיים' והשתקפותן במהדורה הנדפסת ובכתבי-יד, ראה: הבלין, כלבו וארחות חיים, עמ' מו-סה; קליין, מבוא, עמ' כו-לד). כפי הנראה, 'יש מפרשים' אלו נקטו כפירושו של ר' ששת ב"ר יצחק הנשיא שלפנינו. אך בעוד שר' ששת הנשיא מבאר את מאמר התלמוד: "מה תמר זה אין לו אלא לב אחד", הסובל את הפרשנות: 'תמר' = פרי התמר, הרי ש'יש מפרשים' אלו מתייחסים למאמר המעובד והמאוחר: "מה לולב אין לו אלא לב אחד, אף ישראל אין להם אלא לב אחד לאביהן שבשמים" (עי' לעיל, הערה 5), ופירושה 'לולב' = פרי התמר, רחוק למדי!

בר' מאלי דייטראני (רי"ד; ד'תתקכה/תתקל-ה'),
 (1250-1170/1165): "כל האילנות יש להם רך בתוכן
 והוא הנקרא 'לב האילן', ואין להן לב אחד, שגם
 הענפים שהן מתפשטין מיכן ומיכן יש להם רך
 בתוכן, אבל התמר, אין לו אותו הרך בענפיו, שאין
 לו אלא עלין מחוברין בשדרה ואין בהם לב" (פסקי
 הרי"ד, סוכה מה ע"ב, מהדורת הרב א"י וורטהיימר
 [ואחרים], ירושלים תשכו, עמ' תקנא). ביאור זה
 מופיע גם בפירוש לפיוט 'ארעא רקדא' במחזור
 ויטרי, ב, סדר שבועות, סי' ז, עמ' תקה (כת"י
 לונדון). ואילו, כנראה, התכוון ר' אליעזר ב"ר נתן
 ממגנצא (הראב"ן) בפירוש המיוחס לו לפיוט 'ליל
 שימורים' (ראה: הרב ש' חסידה, 'פירוש הראב"ן
 לפיוט 'ליל שימורים אור ישראל' מתוך המערבית
 לליל שני דפסח', מוריה, שנה עשרים ושמונה,
 גליון ה-ז [שכט-שלא], ניסן תשסז, עמ' יג).

ועשרה נאכלין מה שבחוץ ומשליכין מה שבפנים"
 (סיפורי בן סירא בימי הביניים, מהדורת ע' יסיף,
 ירושלים תשמה, עמ' 218, נוסח ב). ובסוג האילנות
 האחרון הוא מונה: תמרים, זיתים, חרובים, שזיפים,
 אפרסקים, גרגדניות, דורמסקין, קריסטוולין,
 חומשניות (שם, עמ' 219-220, נוסח ב). וצ"ע.
 כנזכר לעיל, פירושים אלו שונים מההבנה
 המקובלת, המבוססת על פירוש רש"י, ש"תמר
 זה אין לו אלא לב אחד" מתייחס לעץ התמר.
 ראה פירוש רש"י למגילה יד ע"א, ש'הלב אחד'
 של התמר הוא: "שרף יש לו כמו לאילן,
 אבל אין לו בענפיו אלא בגזעו על פני כל
 גובהו". וכך בפירושו לסוכה מה ע"ב: "כעין מוח
 יש בו, כגון בעץ האגוז והגפן, ואין לו אלא
 בעץ האמצעי הזקוף ועולה וגדל למעלה, ולא
 בחריטיו ומכבודותיו". ובעקבותיו צעד ר' ישעיה